

आम्र

कोकिलोत्सवः १३ वसन्तदूतः १४ अश्वपुलः १५ मोदास्यः १६ अम्भपालयः १७ मध्वावासः १८ सुमदनः १९ पिकरागः २० नृपप्रियः २१ प्रियाम्बुः २२ कोकिलावासः २३ इति राजनिर्घण्टः । माकन्दः २४ षट्पदातिथिः २५ मधुव्रतः २६ वसन्तदूतः २७ पिकप्रियः २८ स्त्रीप्रियः २९ गन्ध-बन्धुः ३० अलिप्रियः ३१ इति शब्दरत्नावली । मदिदासखः ३२ इति जटाधरः । बालाभपुल-गुणाः । वायुरक्तपित्तकारित्वं । इति राजवल्लभः । अपिच । कषायत्वं । अक्षरसत्त्वं । सुगन्धित्वं । कषामयनाशित्वं । अक्षकरत्वं । पित्तप्रकोपवायु-रक्तदोषपटुत्वादिरुचिप्रदत्वञ्च । तच्च बद्धास्त्रिता-दृक् । इति राजनिर्घण्टः । * । मध्याम्रगुणः । पित्तकारित्वं । * । पक्वाम्रगुणाः । वर्षावृत्ति-मांसयुक्तबलकारित्वं । पित्ताविरोधित्वं । वायु-नाशित्वं । हृद्यत्वं । गुरुत्वं । अनुलोमनत्वं । इति राजवल्लभः । अपिच । त्रिदोषशमत्यकारित्वं । खादुत्वं । पृथिजनकत्वं । अधिकधातुप्रचयकारित्वं । तृप्तिकान्तिकारित्वं । दृष्ट्याश्रमशमनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः । * । मधुयुक्ताम्रगुणाः । क्षयरोग-डीहवातश्लेष्मरोगनाशित्वं । * । हृतयुक्ताम्रगुणाः । वातपित्तनाशित्वं । अग्निबलवर्धकारित्वञ्च । * । दुग्धयुक्ताम्रगुणाः । शीतलत्वं । खादुत्वं । गुरुत्वं । क्षिप्रत्वं । भेदकत्वं । वातपित्तहारित्वं । मुकुरक्तव-लवर्धकत्वञ्च । * । तन्मूलाम्रगुणाः । दृष्ट्याहृ-दिमेहातीसारनाशित्वं । इति राजवल्लभः । * । तत्त्वगुणः । कषायत्वं । * । तन्मूलगुणाः । सुगन्धित्वं । कषायत्वं । रुचिकारित्वं । संग्राहित्वं । शीतलत्वञ्च । * । तत्त्वगुणौ । रुचिकारित्वं । अग्निदीपनत्वञ्च । * । आम्रपेयीगुणाः । कषा-यत्वं । अक्षत्वं । भेदकत्वं । कफवातनाशित्वञ्च । * । क्षत्रिमपक्वाम्रगुणः । अक्षरसहजेमधुरत्वाच्च पित्तनाशित्वं । * । सुघिताम्रगुणाः । परमरुचि-बलवीर्यकारित्वं । लघुत्वं । शीतलत्वं । शीघ्र-पाकित्वं । वातपित्तहारित्वं । सारकत्वञ्च । * । तद्वृणितरसगुणाः । बलकारित्वं । गुरुत्वं । वात-हरत्वं । सारकत्वं । हृद्यत्वं । तृप्तिजनकत्वं । अति-शयहृद्यत्वं । कफवर्धकत्वञ्च । * । तत्त्वगुण-गुणाः । गुरुत्वं । रोचकत्वं । गुरुपाकित्वं । मधु-रत्वं । हृद्यत्वं । बलकारित्वं । शीतलत्वं । वातना-शित्वञ्च । * । अतिश्याममलकगुणाः । मन्दाग्नि-विषमज्वररक्तामयबद्धगुदोदरनयनामयकारित्वं । “एतदस्मान्निविषयं न तु मधुराम्रपरं । मधुरस्य परं नेत्रहितत्वादित्युक्तत्वात् । यद्यतिशयभक्षणं करोति तदा शुण्ठीजलानुपानं । अथवा सौवर्चलेन सह क्षीरं प्रयोक्तव्यं” । * । तत्त्वगुणाः । रुचिकारित्वं । कफपित्तनाशित्वञ्च । * । तथा च राजनिर्घण्टः । “आम्रमामं जलं क्षिप्रं महितं वृद्धपाणिना । सिताशीताम्बुसंयुक्तं कर्पूरमरिचान्वितं । प्रपाककमिदं श्रेष्ठं भीमसेनेन निर्मितं । सखो रुचिकरं बल्यं शीघ्रमिन्द्रियतर्पणम्” ।

आम्र

(तत्रादावाम्रस्य नामानि गुणाश्च ।
“आम्रः प्रोक्तो रसालश्च सहकारोऽतिसौरभः ।
कामाङ्गो मधुदूतश्च माकन्दः पिकवल्लभः । * ।
आम्रपुष्पमतीसारकपित्तप्रमेहनुत् ।
अक्षरगुदुष्टिहरं शीतं रुचिकृद्ग्राहि वातनम् ।
आम्रं बालं कषायाम्रं रुच्यं सारुतपित्तहृत् ।
तद्वृणन्तु तदव्यक्तं रूढं दोषत्रयाखलम् ।
आम्रमामं त्वचाहीनमातपेऽतिविशेषितम् ।
अम्रं खादुकषायं स्याद्भेदनं कफवातजित् । * ।
पक्वन्तु मधुरं रुच्यं क्षिप्रं बलसुखप्रदम् ।
गुरु वातहरं हृद्यं वर्ष्यं शीतमपित्तनम् ।
कषायानुरसं वङ्गि-श्लेष्म-मुक-विबर्द्धनम् । * ।
तदेव हृत्तसम्पन्नं गुरुवातहरं परम् ।
मधुराक्षरसं किञ्चित् भवेत् पित्तप्रकोपनम् । * ।
अम्रं क्षत्रिमपक्वञ्च तद्वेत् पित्तनाशनम् । * ।
रसस्याम्रस्य हीनस्तु माधुर्याच्च विशेषतः ।
उचितं तत्परं रुच्यं बल्यं वीर्यकरं लघु ।
शीतलं शीतपाकि स्याद्वातपित्तहरं सरम् । * ।
तद्रसो गालितो बल्यो गुरुवातहरः सरः ।
अहृद्यस्तर्पणोऽतीव हृद्यः कफवर्द्धनः । * ।
तस्य खण्डं गुरुपरं रोचनं चिरपाकि च ।
मधुरं हृद्यं बल्यं शीतलं वातनाशनम् ।
वातपित्तहरं रुच्यं हृद्यं बलवर्द्धनम् । * ।
रुच्यं वर्णकरं खादु दुग्धाम्रं गुरु शीतलम् । * ।
मन्दागलत्वं विषमज्वरश्च
रक्तामयं बद्धगुदोदरश्च ।
आम्रातिथोगो नयनामयं वा
करोति तस्मादति तानि नाद्यात् ।
एतदस्मान्निविषयं मधुराम्रपरं न तु ।
मधुरस्य परं नेत्रहितत्वाद्या गुणा यतः ।
शुण्ठीगम्भेऽनुपानं स्यादाम्राणामतिभक्षणे ।
जीरकं वा प्रयोक्तव्यं सह सौवर्चलेन च” । * ।
आम्रवीजस्य गुणाः ।
“आम्रवीजं कषायं स्याच्छर्दोतीसारनाशनम् ।
ईषदस्त्रञ्च मधुरं तथा हृद्यदाहनुत्” । * ।
आम्रनवपल्लवस्य गुणाः ।
“आम्रस्य पल्लवं रुच्यं कफपित्तविनाशनम्” । * ।
इति भावप्रकाशः ।
“अपक्वाम्रं फलमेव शक्तं
संग्राहि पित्ताहृजि कोपनञ्च ।
तथा विपक्वं मधुरन्तु चाल्यं,
भेद्यं सपित्तामयनाशनञ्च” ।
इति हारीतः ।
“वातपित्ताखलद्वान् बद्धास्त्रिकफपित्तहृत् ।
गुर्वाम्रं वातजित् खादुत्वं कफमुक्तहृत्” ।
इति बाभट्टः ।
“रक्तपित्तकरं बालमापूष्यं पित्तवर्द्धनम् ।
पक्वमाम्रं जयेदायं मांसयुक्तबलप्रदम्” । * ।
“आम्रामलकलेह्याश्च हृद्यं बलवर्द्धनाः ।
रोचनास्तर्पणाश्चोक्ताः केहमाधुर्यगौरवात्” ।
इति चरकः ।
“पित्तानिलकरं बालं पित्तलं बद्धकेशरम्” ।

आम्रा

हृद्यं वर्णकरं रुच्यं रक्तमांसबलप्रदम् ।
कषायानुरसं खादु वातघ्नं हृद्यं गुरु ।
पित्ताविरोधि सम्यक्काम्रं शुक्लविबर्द्धनम् ।
हृद्यं मधुरं बल्यं गुरु विरुध्य जीर्यति” ।
इति सुश्रुतः ।
आम्रगन्धकः, ऐं, (आम्रगन्ध + कन् ।) समष्टिल-
हृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ।
आम्रपेयी, स्त्री, (आम्रस्य पेयी ।) शुक्लाम्रखण्डः ।
आम्रपी इति भाषा । अस्य गुणाः । अक्षत्वं ।
कषायत्वं । उष्णत्वं । भेदकत्वं । कफवातनाशित्वञ्च ।
इति राजवल्लभः ।
आम्रातः, ऐं, (आम्र + अत् + अच् ।) आम्रातकः ।
इति शब्दमाला । (अस्य गुणाः । यदुक्तं ।
“आम्रातमम्रं वातघ्नं गुरुष्वं रुचिकृत् परम् ।
पक्वन्तु तुवरं खादुरसपाकं हिमं स्मृतम् ।
तर्पणं श्लेष्मणं क्षिप्रं रुच्यं विरुम्भि हृद्यम् ।
गुरु बल्यं मरुत्पित्तघ्नतदाहृद्यखण्डित्” ।
“राजासहृद् आम्रातः कामाङ्गो रानपुलकः ।
राजासन्तुवरं खादु विशदं शीतलं गुरु ।
ग्राहि रूढं विबन्धाभावात्तद्वत् कफपित्तनुत्” ।
इति भावप्रकाशः । तथा च चरके ।
“मधुरं हृद्यं बल्यमाम्रातं तर्पणं गुरु ।
सखेहं श्लेष्मणं शीतं रुच्यं विरुध्य जीर्यति” ।)
आम्रातकः, ऐं, (आम्रं तद्रसम् आ ईषत् अतति
माति । अत सातत्यगमने क्षजादिवात् वृन् ।)
हृत्तविशेषः । आम्रा इति भाषा । तत्पर्यायः ।
पीतनः २ कपीतनः ३ । इत्यमरः । वर्षपाकी ४ ।
इति रत्नमाला । पीतनकः ५ कपिचूडा ६ अम्र-
वाटिकः ७ शृङ्गीपलः ८ रसाक्षः ९ तनुक्षीरः १०
कपिप्रियः ११ अम्ररातकः १२ अम्ररीयः १३
कपिचूडः १४ । इति जटाधरः । तदपक्वपल्लवगुणाः ।
कषायत्वं । अक्षत्वं । हृद्यगुह्यगुणत्वञ्च । तत्त्व-
पल्लवगुणाः । मधुराक्षत्वं । क्षिप्रत्वं । पित्तकफ-
नाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः । अपिच । तृप्ति-
बलविष्टम्राजीर्यकारित्वम् । गुरुत्वञ्च । इति राज-
वल्लभः । आम्रावर्त्तः । इति राजनिर्घण्टः । (यथा
मार्कण्डेयपुराणे ।
“आम्राताम्रातकान् भयान्
नारिकेलान् सतिन्दुकान्” । इति ।
अस्य पर्यायो गुणाश्च ।
“आम्रातकः पीतनश्च मर्कटाक्षः कपीतनः ।
आम्रातमम्रं वातघ्नं गुरुष्वं रुचिकृत्तरम् ।
पक्वन्तु तुवरं खादु रसे पाके हिमं स्मृतं ।
तर्पणं श्लेष्मणं क्षिप्रं रुच्यं विरुम्भि हृद्यं ।
गुरु बल्यममरुत्पित्तघ्नतदाहृद्यखण्डित्” ।
इति भावप्रकाशः ।
“आम्रातकफलं रुच्यं सखेहं श्लेष्मवर्द्धनम्” ।
इति सुश्रुतः ।)
आम्रावर्त्तः, ऐं, (आम्रस्य आवर्त्तः ।) आम्र-
मुष्करसः । तत्पर्यायः । आम्रातकः २ । आम्रसल
इति भाषा । अस्य गुणाः । दृष्ट्याहृदिवातपित्त-
हरत्वम् । सारकत्वम् । रुचिकारित्वम् । रुच्यं-